

پنجاب بارے مستشرقین دی کھوج دا وچار دھارائی پچھو کڑ

مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی (پنجابی)

نگران

پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا

شعبہ پنجابی

یونیورسٹی اور سینٹرل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور

مقالہ نگار

محمد طارق

لیکچرر پنجابی

گورنمنٹ کالج ٹاؤن شپ، لاہور۔

یونیورسٹی اور سینٹرل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور۔

یہ مقالہ رجسٹریشن نمبر D/3646/Acad مورخہ 01-06-2010 کے تحت

پنجاب یونیورسٹی لاہور میں پی ایچ۔ ڈی کی جزوی تکمیل کے لئے جمع کروایا گیا۔

بجناں دے ناں

سارنی

- 3 مڈھلی گل
- 7 پہلا باب
- کالونی گیری کیہ اے؟
- کالونی گیری
- کالونی گیری دی تاریخ
- اور ٹینٹل ازم
- 46 دو جا باب
- پنجاب وچ انگریزاں دی آمد
- 72 تیجا باب
- لوک ادب دی کھوج
- 98 چوتھا باب
- پھنکل کھیتر اے کالونی گیری دے پرچھاویں
- 117 تت تے ٹے
- 120 سوے

مڈھلی گل

مشرق و اسی ہون کر کے ایہہ سوال کئی ورہیاں توں میرے من وچ انگریزاں لینداں ہائی جو یورپی توماں نہ صرف اساڈی دولت لئی اے، سگوں اپنے پچھے وی غلامی دا گہرا زخم چھڈ گھیاں نیں۔ اوڈک اسیں اپنے ہتھل کیوں ساں جو اوہنے دنیا دے 80 فیصد رقبے اُتے قبضہ کر لیا۔ جیویں میں شعوری طور تے اگے قدم ودھایا تاں مینوں ایہہ جان کے بہت خوشی ہوئی کہ کئی سو جھوان اپناں سوچاں دا نتارا کرن تے جئے ہوئے نیں۔ خاص طور تے برنارڈ ایس کوہن تے ایڈورڈ سعید دیاں بنایاں لیہاں آدن والیاں نسلاں لئی بہت کجھ چھڈ گھیاں نیں تے ایہناں اُتے فُر کے بہت کجھ ہور وی نتاریا جاسکدا اے۔ جدوں پی ایچ ڈی دے موضوع دی چون دا ویلا آیا تاں میں اپنے نگران ڈاکٹر سعید خاور بھٹا ہوراں نال اپنے علمی کرب بارے گل کیتی تاں اوہناں آکھیا کہ زندگی وچ کجھ وی ناممکن نہیں، پر ایہہ موضوع کئی مقالیاں دا تقاضہ کردا اے۔ دو جے بنے پنجابی وچ اچے تیکر ایس موضوع بارے اکیڈمک سطح اُتے کوئی تحقیقی کم نہیں سی ہویا۔ میں ایہناں اوکڑاں توں جانوں ہوندیاں ہویاں وی اپنے من دی خواہش نوں پورا کرن تے پکارہیا تے ”پنجاب بارے مستشرقین دی کھوج دا وچار دھارائی پچھوکر“ دے بارے تحقیقی خاکہ پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ جمع کروادتا۔ میرے ایس موضوع نوں سینئر سکالراں نے بہت سلاہیا۔

ایس مقالے نوں اساں چار باباں وچ ونڈیا اے۔ پہلے باب دا سرناواں ”کالونی گیری کیہ اے؟“ اے۔ ایس باب وچ اساں کالونی گیری دی تعریف تشریح تے گھاڑت دے درتن بارے جانکاری دتی اے۔

کالونی گیری کہہ اے؟ تے کالونی گیر کس نوں آکھدے نیں، ایس بارے اڈو اڈو نظریاں تے بحث کر کے کجھ
 مڈھلیاں گلاں دا نتارا کہتا گیا اے۔ ایس باب وچ کالونی گیری دی تاریخ تے ارتقاء دے حوالے نال کالونی
 گیری دے نویں تے پرانے دور نوں ڈونگھیائی وچ جا کے کھوجن دی کوشش کیتی گئی اے تے نال ای اورینٹل
 تے اورینٹل ازم بارے وکھو وکھ تشریحاں تے کالونی گیری تے اورینٹل ازم وچکار تعلق نوں واضح کہتا گیا اے۔

دوجے باب ”انگریزاں دی پنجاب وچ آمد“ وچ ایسٹ انڈیا کمپنی دے قیام، ارتقاء تے سامراجی تے
 کالونیل کردار بارے تاریخی اعتبار نال وچار سانجھے کہتے گئے نیں۔ ایس باب وچ انگریزاں دے پنجاب اُتے
 قبضے نوں یورپ دی مرکزیت، ترقی تے اندلی کھج دھرو جا گیرداری دے خاتمے تے سرمایہ داری دے ابھار، صنعتی
 انقلاب تے کالونی گیری دی تاریخ دے پس منظر وچ کجھن دی کوشش کیتی گئی اے۔ مشرق تے مغرب دے سماجی
 ڈھانچیاں نوں کھ رکھ کے اوہناں دے تعلق نوں کجھن دی کوشش کیتی گئی اے۔

تیسرا باب مستشرقین دی لوک ادب دی کھوج دے نتارے نتاردا اے۔ ایس باب دا سرناواں ”لوک ادب
 دی کھوج“ اے۔ لوک ادب نوں کے وی سماج دے اچیت دی تصویر آکھیا جاندا اے۔ ایس باب وچ لوک
 ادب دی تعریف، تاریخ تے تشریح بارے جانکاری دتی گئی اے۔

مستشرقین دی لوک ادب بارے کھوج دے اصل مقصد تے ایس کھوج نوں کالونی گیری تے استعماری
 رچھ دے طور تے ورتن بارے بحث کیتی گئی اے۔

چوتھے باب دا سرناواں ”پھنکل کھیتر اُتے کالونی گیری دے پرچھانویں“ اے۔ ایس باب وچ دسیا
 گیا اے کہ لوکانی گیری نے کالونیاں بارے معلومات نوں کیوں علم دا چولا پوایا تے فیر ایس علم تے اوہدیاں
 قسماں نوں کیوں کالونی گیری دے مقصد اں لئی ورتیا۔ کالونی گیری دا ایہہ تاریخی تجربہ اپنے اندر کتنی ڈونگھیائی
 رکھدا اے تے کس فریم ورک وچ کم کردا اے، ایس بارے بحث کیتی گئی اے۔ کالونیل ازم نے دہی لوکانی نوں
 کیوں نفسیاتی غلامی دا شکار کہتا اے کہ اوہ اج وی یار تے یار ماردا نکھیڑا نہیں کر سکے اخیر تے تے تے وچ

چار سے باباں وچ کیتی گئی بحث تے دلیلاں نوں کھ رکھ کے نثارے کرن دے آہر کیجے گئے نیں۔

ایس مقالے دی تیاری وچ جدوں وی میں اوکڑاں وچ گھسھیا تاں ڈاکٹر سعید خاور بھٹا ہوراں ہمیش مینوں تھا پڑ کے کھو بے وچوں کڈھیا۔ مینوں ایس گل تے مان اے کہ ڈاکٹر سعید بھٹا ہوراں نال میرا ساڑگا اوس ویلے توں اے جدوں اچے اوہناں یونیورسٹی وچ اُستاد ہون دے سانگے پیرنا ہی دھریا۔ چنگے بھاگیں اوہناں مینوں اپنے نال کم کرن دا ہنگارا بھریا۔ میرے لئی ایہہ سونے تے سہا گاسی۔

ایس مقالے نوں سرے چاڑھن لئی دکھو دکھ لاہریاں دے دھکے کھانے پئے۔ اوہناں وچوں پنجابی سیمینار لاہری شعبہ پنجابی، اوری اینٹل کالج، جامعہ پنجاب لاہور، اوری اینٹل کالج لاہری، سنٹرل لاہری، جامعہ پنجاب، پنجاب پبلک لاہری لاہور تے قائد اعظم لاہری لاہور ذکر یوگ نیں۔ ایس ایہناں ساریاں اداریاں دے دیون دار ہاں کہ اوہناں ساڈے لئی اپنے بوہے کھولی رکھے۔

تحقیق دا کم کے کلمے بندے دے وں دا روگ نہیں ہوندا۔ ایس لئی ہر پیرتے کسے نہ کسے جن، متردی لوڑ پیندی اے۔ ایس استھہ اوہناں سارے جہاں دا شکریہ ادا کردے آں جہناں نکلے توں نکلے کم وچ وی ہتھ وٹھایا۔

میں چیئرمین شعبہ پنجابی تے سارے استادان دا مشکور ہاں کہ اوہناں ہمیشہ میرا حوصلہ ودھایا۔ پروفیسر ڈاکٹر سلیم مظہر ہوراں دی علم پروری تے سرپرستی تے میں دلوں بجانوں اوہناں دا ممنون ہاں۔ پروفیسر خالد ہمایوں، پروفیسر سلیم منصور خالد تے پروفیسر جمیل پال ہوراں دا میں دلوں شکر گزار آں کہ اوہناں مقالے لئی کتاباں تے دوجا علمی مواد اکٹھا کرن وچ میری مدد کیتی تے مینوں تھا پڑی دتی۔ میں اپنے پورے ٹبر دے ہر جی دا اچھا دیون دار ہاں کہ اوہناں میری ایس اوکڑ نوں اپنی اوکڑ سمجھیا تے میرا ہتھ وٹھایا۔ میں اپنے نکلے ویر فیصل جپاتے ظہیر وٹھو ہوراں دا ذکر ضرور کراں گا، اوہ مقالے دی تکمیل توڑی میرے نال رہے۔ ساجد عطا تے عبدالحفیظ جی دا ایس لئی دیون دار آں کہ اوہناں ویلے سرمقالہ کمپوز کیتا۔

تحقیق دا سفر ہمیش جاری رہندا اے، تے ایس وچ آون والے ہمیش نویں سریوں گھرا پندے نیں۔ اساں اپنے

دلوں تاں ایہہ کوشش کیتی اے کہ ایس وچ کوئی جھول نہ رہ جاوے جے وت وی کوئی گھس رہ گئی ہووے تاں
معذرت چاہندے آں۔ ساتھوں جو کجھ بنیا سر یا حاضر اے۔

جے یار فرید قبول کرے

محمد طارق

لیکچرر پنجابی

گورنمنٹ کالج ٹاؤن شپ لاہور۔

☆☆☆

پہلا باب

کالونی گیری کیہ اے؟

کالونی گیری کیہ اے؟

کالونی انگریزی زبان دا لفظ اے۔ اردو تے پنجابی وچ کالونی دا ترجمہ نوآبادی کہتا جاندا اے۔ ”کیمبرج انٹرنیشنل ڈکشنری آف انگلش“ وچ ایس لفظ بارے دیا گیا اے۔

"A country or area, controlled poolitically by a more powerful and often distant country. A colony is also a group of people who leave their own country to live and work in another one, but still officially belong to their own country. A colony can also be a group of people with a shared interst or job who live together in a way that is separte from other people; an artists' Colony, a nudist colony..... A colony is also a group of animals, isects or plants of the same type that live together: a colony of ants / termites / bacteria." (1)

ایس لفظ نال جڑے ہوئے ہور لفظ کلونیل، کلونیل ازم، کلونیلیٹ، کالونائز تے کالونائزیشن وغیرہ نیں۔ کلونیل ازم دا اردو ترجمہ نوآبادیاتی تے پنجابی ترجمہ کالونی گیری کہتا جاندا اے۔ ”کیمبرج انٹرنیشنل ڈکشنری آف انگلش“ وچ کلونیل ازم دی وضاحت ایویں کیتی گئی اے۔

"Colonialism is the belief in and support for the system of one country controlling another." (2)

”فیروز اللغات“ وچ کالونی بارے دیا گیا اے، ایہہ انگریزی زبان دا لفظ اے، ایہدے اک معنی نوآبادی تے دوجے معنی ”کسی نئی جگہ بیرونی لوگوں کی آبادی جن کا سیاسی تعلق اپنے وطن سے ہو۔“ (3)

1. Cambridge International Dictionary of English (New Delhi: Cambridge University Press, n,d) 258-259.
2. Cambridge International Dictionary of English. 259.

3. مولوی فیروز الدین، فیروز اللغات اردو جدید، (لاہور: فیروز سنز، 1955ء)

عینیہ لومبا نے اپنی کتاب کلونیل ازم / پوسٹ کلونیل ازم وچ ”آکسفورڈ انگلش ڈکشنری“ (OED) دے حوالے نال کلونیل ازم دی اصطلاحی بارے دیا اے کہ کلونیل ازم رومن لفظ کلونیا توں مشتق اے جس دے معنی فارم یا کھیت یا آبادی دے ہن۔ ایہہ اصطلاح اوہناں آبادیاں لئی ورتی جاندی سی جتھے رومن اپنے آبائی وطن چھڈ کے وسدے سن پر اوہ اپنی رومن شہریت نوں وی قائم رکھدے سن۔

"Colonialism and imperialism are often used interchangeably. The word colonialism, according to the Oxford English Dictionary (OED), comes from the Roman 'Colonia' which meant farm or settlement and referred to Romans who settled in other lands but still retained their citizenship." (1)

انج اسان آکھ سکدے آں کہ کالونی گیری دا مفہوم ایہہ ہویا کہ دوجیاں دے علاقے تے وسائل اُتے قبضہ کر لیتا جاوے۔ خاص طور تے جدوں غاصب تے قابض گروہ اقلیت وچ ہوں دے باوجود مقامی لوکاں دے روزگار پیداوار دے ذریعہ، آمدن دے ذریعہ تے اقتدار اُتے قبضہ کر لوے تے مقامی لوکاں نوں ذہنی طور تے غلام بناوے، پر اوہ قابض گروہ آپ دھرتی تے ویب دا حصہ نہ بنے۔ اپنے آپ نوں مقامی لوکاں توں وڈا تے اچا خیال کرے تے اپنے اصل وطن یا علاقے نال اپنی جڑت وی رکھے۔ اپنی غیر ملکی یا غیر مقامی ثقافت نوں مقامی ویب اُتے زبردستی مسلط کرن دی کوشش کرے۔

ڈاکٹر مبارک علی اپنی کتاب ”برطانوی راج“ وچ لکھدے نیں۔

”دنیا کی تاریخ میں غیر ملکی دور حکومت کو کئی نقطہ ہائے نظر سے دیکھا گیا ہے۔ نو آبادیاتی نظام جن جن ملکوں میں بھی قائم ہوئے، وہ فتح کی صورت میں قائم ہوئے۔ وہ معاشرے جو طاقت ور اور سامراجی قوتوں کے ہاتھوں شکست خوردہ ہوئے۔ انہوں نے شکست کے بعد اپنی قوت و توانائی کھودی۔ ان کی مزاحمت کی تحریکیں کو سختی سے کچل دیا گیا، ان پر نوآبادیاتی طاقتوں نے اس وقت تک حکومت کی جب تک رد عمل کے طور پر ان معاشروں میں دوبارہ سے طاقت و توانائی نہیں آئی۔ اور انہوں نے مزاحمتوں اور بغاوتوں سے نوآبادیاتی حکومت کو کمزور نہیں کر دیا۔“ (2)

1. Ania Loomba, Colonialism / Post Colonialism (New York: Routledge, 1998) 20.

2. ڈاکٹر مبارک علی، برطانوی راج (لاہور: گلشن پبلس، 2005ء) 11۔

ڈاکٹر مبارک علی ہورائے برطانوی راج دی سامراجیت دی ٹٹ مار، نسل پرستی دیاں بنیاداں بارے گل کیتی اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ کالونی گیری دا نظام نسل پرستی دی نینہاں اُتے اسار یا گیا سی۔ اوہ لکھدے نیں۔

”لہذا جب مغربی ملکوں نے اپنی نوآبادیاتی پر تسلط مضبوط کیا تو انہوں نے اول تو محکوم قوموں اور نسلوں میں اس احساس کو پیدا کیا کہ وہ تہذیبی طور پر ان سے بہت پیچھے ہیں۔ اس لئے مغرب کا تسلط ان کے لیے باعث نعمت و برکت ہے۔ دوسرے انہوں نے علمی طور پر ذہنوں کو مسخر کیا۔ جس کی وجہ سے نوآبادیات کے لوگوں کو اپنی روایات و قدروں سے نفرت ہو گئی۔ انہیں اپنا مذہب توہمات کا مجموعہ اپنا کلچر جہالت کا مظہر اور اپنا ادب لغویات کا مجموعہ نظر آنے لگا۔“ (۱)

وگھو وگھ کھوج کاراں تے سیانیاں نے کالونی گیری دیاں وگھو وگھ تعریفاں تے تشریحاں کیتیاں نیں، پر سیاسی طور تے کالونی گیری دا مطلب دو جے ملک تے علاقے اُتے قبضہ ای اے۔ ایہہ وی ہو سکدا اے کہ اک ملک دا بالا دست یا طاقتور حصہ معاشی طور تے یا سیاسی طور تے ملک دے دو جے حصے اُتے ایج اثر انداز ہوئے جیویں اک ملک دو جے ملک یا علاقے اُتے حکم چلاوے۔ ایہہ تعریف سانوں ”پیٹنگوئین ڈکشنری آف پالیٹکس“ وچ وی لکھدی اے:

"Colonialism is the holding and ownership of colonies or the treating of another country as though it was infact a colony. indeed recently the concept has been extended so that one can talk of internal or economic dominant part of a country treats a distant region just as it might a genuinely foreign colony." (2)

کالونی گیری دے پورے قبضے لئی اتھے شرطیں ضروری سمجھیاں گئیاں نیں۔ پہلی شرط تے ایہہ وے کہ کالونی سیاسی لحاظ نال قابض سامراجی ملک دا جغرافیائی یا سیاسی طور تے حصہ نہ ہووے تے اوہناں دی جڑت دی بنیادیاں اوہناں دا تعلق لٹ مارتے ہووے۔

"For True Colonialism to exist two conditions are necessary. The land held as a Colony must have no real political independence from the mother country, but also the

.1 ڈاکٹر مبارک علی، 96۔

2. David Robertson, The Penguin Dictionary of Politics (Middlesex: Penguin Books, 1986) 53.

relationship must be one of Forthright exploitation." (1)

ایس سامراجی استحصال، لٹ مار تے قبضہ گیری دی وجہ سامراجی طاقت دی دولت وچ اضافہ کرنا دیا گیا اے۔ سستی لیبر، خام مال دی لٹ مار تے اپنے مال لئی مارکیٹ دا حاصل کرن دی کالونی گیری دے مقصد دا وچ شامل اے۔

"The entire reason for having Colonies is to increase the wealth and welfare of the colonial power, either by extracting resources material or labour, from the colony more cheaply than could be bought on a free market, or by ensuring a market for one's own goods at advantageous rates." (2)

اتھے ایہہ وی دیا گیا اے کہ کالونی گیری دا عمل تے سامراجیت وکھرے وی ہو سکدے نیں۔ دوہرے علاقیاں اُتے قبضے دی وجہ قابض ملک دی تہذیب تے ثقافت دا کھلار یا اوس قبضے دی وجہ سیاسی مقصد دا پورا کرن وی ہو سکد اے۔ یا دشمن توں بچن تے دفاعی مقصد پورا کرن لئی صرف جغرافیائی حداں دا ودھارا وی ہو سکد اے۔

"In this way a set of colonies may be rather different from an Empire." (3)

”انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا“ دے مطابق انگریزی دا لفظ کالونی، لاطینی کالونیا دے ہم معنی اے۔ انسائیکلو پیڈیا دے مطابق کالونی رومیاں دا مفتوحہ علاقہ سی۔

"Colony, Latin COLONIA, Plural Coloniae, in Roman antiquity, a Roman settlement in conquered territory. The earliest colonies were coast-guard communities, each containing about 300 Roman maritime colonies maintained guard over the coasts throughout Italy. The Roman preferred this form of coastal defense to

1. David Robertson, 53.
2. David Robertson, 53.
3. David Robertson, 53.

the use of a fleet. The colonists kept their Roman citizenship with all the right thereof." (1)

انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا دے مطابق رومن علاقیاں توں باہر دفاع تے بچاؤ لئی وڈیاں کالونیاں بنائیاں گھیاں۔ جیویں 218 ق م وچ شمالی اٹلی دی فتح توں بعد پلے سینیا تے کریبون وچ دریائے پو دے علاقے دی حفاظت لئی لاطینی تے رومنوں تے مشتمل تقریباً 6000 کالونی گیراں دی آباد کاری کیتی گئی۔ اوہ رومن جیہڑے ایہناں کالونیاں وچ وکن لئی جانڈے سن۔ اوہناں نوں اوتھے وڈے زرعی رقبے دتے جانڈے سن تے اوہ ایہناں زمیناں لئی اپنی رومی شہریت چھڈن لئی تیار ہو جانڈے سن۔ پر 177 ق م توں بعد لاطینی آبادکاراں نوں وی رومی شہری نیا گیا۔ ایہہ آباد کار (کالونی گیر) روم وچ وی اپنے سیاسی حقان دا مکمل اختیار رکھدے سن تے اپنے مجسٹریٹ وی منتخب کر سکدے سن۔ دوجی صدی قبل مسیح تک کالونیاں نہ صرف دفاع لئی قائم کیتیاں جانڈیاں سن۔ سگوں ایہناں دا مقصد آزاد تے بے زمین بہادر سپاہیاں نوں روزگار دینا وی ہوندا سی۔ جولیس سیزر تے شہنشاہ آگسٹس نے روم توں باہر فوجی سپاہیاں تے کاشت کاراں لئی کالونیاں بنان دے عمل نوں باقاعدہ قانونی شکل دتی۔ ایہناں آبادکاراں دی وجہ توں مقامی لوکاں وچوں بوہتیاں نے رومی تہذیب تے ثقافت نوں اپنا من لیا تے رومی شہری بن گئے۔ ایہہ پالیسی دوجی صدی عیسوی تک چلدی رہی۔ ایس توں بعد کالونیاں اوس وسیب دا سبھ توں وڈا درجہ بن گیا تے ایہناں دا ناں عنہہ رکھن والے شہنشاہ دے ناں اُتے رکھیا جاندا سی۔

"..... Julius caesar and Augustus regularized the practice of founding colonies for veterans and proletarians in conquered territories outside Rome. The presence of colonists helped to Romanize the local inhabitants, some of whom assimilated and acquired Roman citizenship. This policy was maintained until the 2nd century A.D.....".(2)

ایسے انسائیکلو پیڈیا وچ سانوں زوالوجی دے حوالے نال کالونی دی تعریف لکھی اے۔ جس دے مطابق علم الحیوانات وچ کالونی توں مراد اکوجنس تے گروہ اے، جیہڑا اکٹھا رہندا اے تے منظم انداز وچ اک دوجے نال نال میل رکھدا اے۔

1. Encyclopaedia Britannica, CD-Rom 1999.

2. Encyclopaedia Britannica, CD-Rom 1999.

"Colony in zoology, a group of organisms of one species that live and interact closely with each other in an organized fashion. A colony differs from an aggregation, which is also a group of conspecifics but has no cooperative or organized function..... colonies of social insects (e.g. ants, bees) usually include castes with different responsibilities..... temporary breeding colonies are formed by many birds..... certain mammals that live in close groups are said to be colonial although they lack cooperative activities and each maintains a territory." (1)

اک ہورسوسے ول جہات ماریے تے تاں کالونی گیری دی تعریف تاں اوہولہدی اے، جیہڑیاں تعریفاں اسان پہلاں دیکھ آئے ہاں پر اتھے قابض ملک لئی میٹروپول دا لفظ ورتیا گیا اے۔ میٹروپول یونانی لفظ میٹرو پولیس توں لیا گیا اے۔ جس دا مطلب Mother City اے۔ ایسے لئی کالونی گیری ملک لئی مادر کنٹری دی اصطلاح ورتی گئی۔ ایہہ وی دسیا گیا اے کہ کالونی گیری کالونی دی سماجی حالت، طرز حکومت تے معیشت نوں وی بدل دیندی اے تے کالونی گیریاں تے مقامی لوکاں دا رشتہ کدی وی برابری دا نہیں ہوندا۔

"Colonialism is a process whereby sovereignty over the colony is claimed by the metropole and social structure, government and economics within the territory of the colony are changed by the colonists. colonialism is a certain set of unequal relationships between metropole and colony and between colonists and the indigenous population." (2)

”کولنز انگلش ڈکشنری“ دی مختصر تے جامع تعریف دیکھو:

"The policy of acquiring and maintaining colonies,

-
1. Encyclopaedia Britannica, CD-Rom 1999.
 2. Wikipedia, the free encyclopedia, colonialism, July 15, 2010. <http://en.wikipedia.org>

especially for exploitation." (1)

یہناں ساریاں تعریفیاں تے تشریحاں توں بعد اسان کجھ اجیہاں وضاحتاں ول جھات ماروے آں۔ جیہناں وچ کلونیل ازم دی گھاڑ اُتے اعتراض کیتے گئے نیں۔ ڈاکٹر مبارک علی دسدے نیں کہ کالونی گیری دا اردو ترجمہ نو آبادیات تاں ٹھیک اے پر جدوں ایس اصطلاح نوں ہندوستان تے یورپ دے مقبوضہ ملکاں لئی ورتیا جاندا اے تاں اعتراض کیتا جاندا اے کہ ایہہ ملک کالونی گیری دے گھیر وچ نہیں آوندے۔ ایس مسئلے اُتے 19 ویں تے 20 ویں صدی وچ بحث ہوندی رہی۔ کیوں جے ایہہ اصطلاح امریکہ، آسٹریلیا، نیوزی لینڈ یا افریقی ملکاں لئی تاں ٹھیک سی پر ہندوستان تے ایشیا تے افریقہ دے اوہ ملک جتھے کالونیاں نہیں بنائیاں گیاں، اوہتھے ایس اصطلاح دا ورتارا ٹھیک نہیں۔

”کیونکہ اس اصطلاح کو امریکہ، آسٹریلیا، نیوزی لینڈ یا ان افریقی ملکوں کے لیے کہ جہاں یورپی آباد ہوئے اور اپنی نو آبادیات قائم کیں، وہاں تو یہ صحیح ہے۔ مگر ہندوستان اور دوسرے ایشیا و افریقہ کے ملکوں میں جہاں نو آبادیاتیں قائم نہیں ہوئیں، وہاں اس اصطلاح کا استعمال صحیح نہیں ہے۔“ (2)

اوہناں اگے ایس گل دی وضاحت وی کیتی اے کہ ایہہ اصطلاح رومناں توں لئی گئی اے تے جیویں اسان کچھے بحث کر آئے آں کہ رومن مقبوضہ علاقیاں وچ اپنیاں کالونیاں بناندے سن۔ ایس لئی بعد وچ ایس اصطلاح دا ورتارا مقبوضہ علاقیاں تے سیاسی اقتدار لئی وی ہویا۔

”در اصل کلونیل ازم کی یہ اصطلاح رومیوں سے لی گئی ہے۔ جن کا یہ دستور تھا کہ مقبوضہ علاقوں میں اپنی نو آبادیات قائم کرتے تھے تاکہ ان کے ذریعہ سے مقامی لوگوں پر اپنے تسلط کو برقرار رکھ سکیں۔ اس لئی مقبوضہ علاقوں کے لیے کلونیل ازم کی اصطلاح استعمال ہونے لگی۔ اصطلاحات وقت کے ساتھ اپنے معنی بھی بدل دیتی ہیں۔ اس لئے آج اس کو جس مفہوم میں استعمال کیا جاتا ہے۔ وہ سیاسی تسلط اور اقتدار کے لیے ہے۔ اور اس مفہوم میں اب یہ استعمال ہوتی ہے۔“ (3)

ڈاکٹر مبارک علی وائنگر ڈاکٹر طاہرہ خان نے وی اپنے مضمون ”جنوبی ایشیا میں قابض حکمرانی کے منفی تعلقات پر اثرات“ دے شروع وچ کالونی گیری دی چالو اصطلاح یا گھاڑ تے اوہدے مفہوم اُتے اعتراض کیتا اے۔ اوہناں نے

1. Collins English Dictionary (New York: Harper Collins Publishers) 2010.

2. ڈاکٹر مبارک علی، ”وضاحت: کلونیل ازم کیا ہے“ تاریخ، 22 (2004): 9۔

3. ڈاکٹر مبارک علی، 9۔

کلونیل ازم دی تھاں قابض حکمرانی ورتیا اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ آباد کاری دی علمی اصطلاحی کالونی گیراں دی بنائی ہوئی اے۔ کیوں جے ایس گھاڑ دے پچھے اوہناں دی سیاسی تے معاشی لٹ مار لکی ہوئی اے۔ ہن ساڈی ذمہ داری اے کہ ایس گھاڑ نوں چیلنج کریے۔

”..... لیکن انگریزوں کی برصغیر میں آمد اور ان کا حکومت پر قبضہ اور ان کا تاجروں اور کاروباریوں کا بھیس مجھے کبھی اس بات کے لئے قائل نہ کر سکا کہ وہ یہاں نئی بستیاں بسانے آئے تھے۔ بستیاں اور شہران کے آنے سے پہلے ہی آباد تھے وہ تو یہاں ان شہروں اور بستیوں کے مکینوں کا تجارت کے ذریعے استحصال کرنے آئے تھے اور بعد ازاں ان کو سیاسی طور پر شکست دے کر حکومتی اداروں پر قابض ہو گئے۔ اسی لئے میری ناقص رائے میں ’قابض حکمران‘ تھے۔ کالونیلزم کی علمی اصطلاح بھی انہی کے مفکروں کی پیش کی گئی ہے اور یہ اصطلاح قابض حکمرانوں کے سیاسی اور معاشی استحصالی چہرے کو مہذب طریقے سے چھپا لیتی ہے اور ہم نے کالونیلزم کا مزید مہذب اردو ترجمہ کر دیا ”نوآبادیاتی نظام“ کی صورت میں اور آنے والی نسلوں نے اسے بغیر کسی تنقید کے قبول کر لیا۔ یہ ذمہ داری ہم پر عائد ہوتی ہے ہم اصطلاح کو چیلنج کریں..... اور زیادہ تلخ انداز میں میں یہ کہوں گی کہ حاکم اور محکوم یا آقا اور غلام کی اصطلاحات بھی استعمال کی جاسکتی ہے۔“ (1)

کالونی گیری دی تعریف، تشریح، اصطلاح تے ورتارے دی بحث دے اخیر تے عینہ لومبا دے اوس تبصرے ول جہات پانے آں، جیہڑا اوہنے ”آکسفورڈ انگلش ڈکشنری“ دی کالونی گیری بارے تعریف اُتے کتیا اے۔

"A settlement in a new country a body of people who settle in a new locality, forming a community subject to or connected with their parent state, the community so formed, consisting of the original settlers and their descendants and successors, as long as the connection with the parent state is kept up." (2)

”آکسفورڈ انگلش ڈکشنری“ وچ کالونی گیری دی ایس تعریف دا مفہوم ایہہ اے کہ اک نویں علاقے وچ

.1 ڈاکٹر طاہرہ خان، تاریخ، 22 (2004ء): 103-102۔

2. Ania Loomba, Colonialism / Post Colonialism (New York: Routledge, 1998) 20.